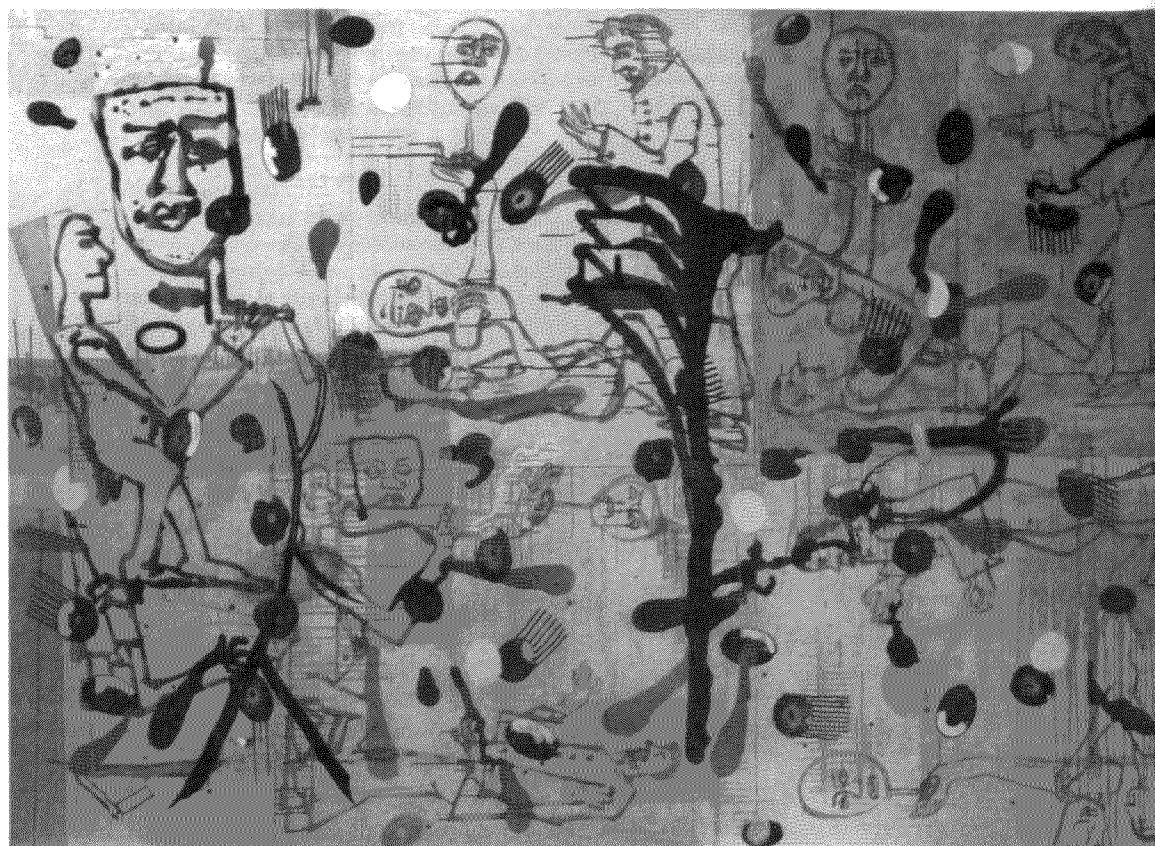

Χαράλαμπος Κατσατσίδης, «Different stories», 2001-2002

Η αναδιάρθρωση του ελληνικού πανεπιστημίου Το «χρίσμα» της αγοράς

«Μπροστά στη νέα αυτή πραγματικότητα, η Ελλάδα είναι υποχρεωμένη να επανεξετάσει εκ βάθρων και το θεσμικό της οπλοστάσιο με το οποίο θα πορευτεί στη νέα εποχή. Ήδη, η ψήφιση του Νόμου 2916/2001 για την ένταξη των ΤΕΙ στην Ανώτατη Εκπαίδευση αποτελεί το πρώτο βήμα, η δε υλοποίησή του βρίσκεται σε εξέλιξη. Ο Νόμος Πλαίσιο για τα Πανεπιστήμια συμπληρώνει στην ουσία μία εικοσαετία ζωής. Οι συνθήκες του 1980 είναι πολύ διαφορετικές από τις συνθήκες του 2000. Οι εμπειρίες όλων είναι ιδιαίτερα χρήσιμες. Η νέα εποχή όμως έχει διαφορετικές απαιτήσεις. Η εκ νέου θεώρηση του θεσμικού πλαισίου για την Ελληνική ανώτατη εκπαίδευση είναι ο επόμενος στρατηγικός στόχος»¹.

«Ο κύκλος ζωής του εργαζόμενου έχει αλλάξει. Η εφ' όρου ζωής άσκηση ενός επαγγέλματος τείνει να αποτελέσει παρελθόν για σημαντικά τμήματα του εργατικού δυναμικού. Κάτω από τις νέες συνθήκες, ο εργαζόμενος μπορεί να κληθεί να αλλάξει πολλές φορές στη ζωή του επαγγελματική κατεύθυνση»².

Τριτοβάθμια Εκπαίδευση και ανεργία

«Οι φοιτητές μας φεύγουν όπως τα φρέσκα ψωμάκια».
Μόνικα Γκέσελ, Σχολή Διοίκησης του Βάλενταρ στη Γερμανία

Αν κανείς ρίξει μια ματιά στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, θα διαπιστώσει εύκολα ότι αυτή βρίσκεται σε μια διαδικασία μετασχηματισμού και δρομολογούνται εξελίξεις πολύ περισσότερες από όσες γνώρισε το δυτικό πανεπιστήμιο στα τελευταία 100 χρόνια.

Οι εξελίξεις αυτές νομιμοποιούνται από μια κυρίαρχη ρητορική, η οποία επισημαίνει σε όλους τους τόνους και με αποφθεγματική φλυαρία ότι βρισκόμαστε στο έδαφος της ταχύτατης ανανέωσης των γνώσεων, καθώς θεωρείται ότι ο μέσος πτυχιούχος, μέσα στο διάστημα των 30-35 χρόνων της επαγγελματικής του καριέρας, θα πρέπει να ανανεώσει τις γνώσεις του 4 με 5 φορές. Σύμφωνα με τον Γιώργο Τσαμασφύρο³, «γνώση και μάθηση τείνουν να γίνουν, για πρώτη φορά σ' αυτή την έκταση, μέρος του παραγωγικού κύκλου της κοινωνίας». Και, βεβαίως, για πρώτη φορά η τεχνολογία επιταχύνει τους εκπαιδευτικούς

Ο Χρήστος Κάτσικας είναι εκπαιδευτικός στη Μέση Εκπαίδευση.

ρυθμούς και η οικονομία παρεμβαίνει σε τέτοιο βαθμό ώστε να ανατρέπουν ένα εκπαιδευτικό μοντέλο που άντεξε στις μεγάλες ανακατατάξεις του 20ού αιώνα. Από παντού υποβάλλεται η ιδέα ότι «η ανώτατη εκπαίδευση πρέπει να αναζητήσει το μέλλον της στην ολοκληρωτική προσαρμογή της στις απαιτήσεις της αγοράς».

Η παραπάνω κυρίαρχη πρόταση προμοδοτείται και από τις δραματικές αλλαγές στους ρυθμούς και τους όρους απορρόφησης των πτυχιούχων που, ιδιαίτερα από την τελευταία δεκαετία, δημιούργησαν κλίμα αμφισβήτησης για την αποτελεσματικότητα της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης και τη δυνατότητα ανταπόκρισης στις ανάγκες της αγοράς εργασίας.

Αν «κρυφάκουγε» κανείς τις συζητήσεις που «ανοίγουν» οι γονείς οι οποίοι έχουν παιδιά στο Λύκειο και βρίσκονται στην αφετηρία εκκίνησης για την πρόσβαση στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, θα διαπίστωνε ότι όλες οι κουβέντες εστιάζουν στην εναγώνια αναζήτηση σπουδών οι οποίες έχουν επαγγελματική προοπτική. Παράλληλα, η «απομαγνητοφώνηση» των συνομιλιών των νέων που σπουδάζουν σε κάποιο ΑΕΙ-ΤΕΙ ή αυτών που μόλις αποφοίτησαν φέρνει στο προσκήνιο τη «γραμματική» και το «συντακτικό» ενός αισθήματος αβεβαιότητας και ανασφάλειας σχετικά με το επαγγελματικό τους μέλλον.

Η ταυτότητα των συζητήσεων, μαζί με την έκταση και την ένταση που τις χαρακτηρίζουν, σταδιοδρομούν, βεβαίως, στην «πίστα» της ανεργίας των πτυχιούχων, η οποία έχει μετατρέψει τα «Ηλύσια Πεδία» των ΑΕΙ σε Κήπο της Εδέμ μετά το δάγκωμα του μήλου από την Εύα.

Πράγματι, ιδιαίτερα εδώ και μια δεκαετία, που η «περίοδος του μέλιτος» πτυχιού-ου-αγοράς εργασίας τελείωσε, το πανεπιστήμιο παρουσιάζεται, στα μάτια των οικογενειών που «επένδυσαν» στις σπουδές των γόνων τους, ως αγνώμων οφειλέτης, ο οποίος δεν αποδίδει ούτε τους «τόκους» ούτε το «κεφάλαιο», καθώς τα διαπιστευτήριά του, όταν δεν παίρνουν πιστοποιητικό εγκυρότητας από το αόρατο χέρι της αγοράς εργασίας, δεν έχουν καμιά «ανταλλακτική» αξία. Η ανεργία των πτυχιούχων της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης, που από 1,5% το 1980 έφθασε το 1999 στο 26% περίπου (135 χιλιάδες εγγεγραμμένοι άνεργοι), καλλιέργησε την άποψη πως η εκπαίδευση που προσφέρει το ελληνικό πανεπιστήμιο είναι ανεπαρκής ή ασύμβατη με τις ανάγκες της αγοράς εργασίας.

ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΓΓΕΓΡΑΜΜΕΝΩΝ ΑΝΕΡΓΩΝ ΠΤΥΧΙΟΥΧΩΝ ΤΡΙΤΟΒΑΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΕΤΟΣ 1999 (σε χιλιάδες)	
ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΟ Ή ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΣ ΤΙΤΛΟΣ	1,5
ΠΤΥΧΙΟ ΑΕΙ	51
ΠΤΥΧΙΟ ΤΕΙ	82,2
ΣΥΝΟΛΟ	134,7
ΠΗΓΗ: ΕΣΥΕ, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, Αθήνα 2000. Βλ. Χρήστος Κάτσικας - Πα- ναγιώτης Σωτήρης, Η αναδιάρθρωση του ελληνικού πανεπιστημίου. Από την Μπολόνια στην Πράγα και το Βερολίνο, Αθήνα 2003: Σαββάλας.	

ΕΞΕΛΙΞΗ ΑΡΙΘΜΟΥ ΑΝΕΡΓΩΝ ΠΤΥΧΙΟΥΧΩΝ			
1993	1995	1997	1999
81.800	93.000	101.300	134.700
ΠΗΓΗ: ΕΣΥΕ, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, Αθήνα 2000. Βλ. Χρήστος Κάτσικας - Πα- ναγιώτης Σωτήρης, <i>Η αναδιάρθρωση του ελληνικού πανεπιστημίου. Από την Μπολόνια στην</i> <i>Πράγα και το Βερολίνο</i> , Αθήνα 2003: Σαββάλας.			

Το «αντιπαραγωγικό πανεπιστήμιο»

«Η ανάπτυξη στις σημερινές συνθήκες της ανοικτής οικονομίας δημιουργεί θέσεις εργα-
 σίας με νέα ποιοτικά χαρακτηριστικά. Όμως το εκπαιδευτικό σύστημα δεν μπορεί να αντα-
 ποκριθεί έγκαιρα σ' αυτές τις νέες ανάγκες, καθώς έχει δομηθεί πάνω σ' ένα παρωχημένο σύ-
 στημα παραγωγής με κουλτούρα ταχτοποίησης και όχι απασχόλησης»⁴.

Το δημόσιο πανεπιστήμιο κρίνεται δυσκίνητο και αναποτελεσματικό, διότι ως χώρος επιστημονικής έρευνας και παροχής παραδοσιακών ειδικεύσεων δεν ανταποκρίνεται με ευ-
 ελιξία στις ανάγκες της αγοράς, δηλαδή δεν παράγει εφαρμοσμένη γνώση. Επίσης θεωρεί-
 ται και οικονομικά ασύμφορο, ακριβώς επειδή δεν παρέχει επαγγελματικές δεξιότητες σε
 βαθμό που να δικαιολογείται η προτεραιότητά του στις δημόσιες επενδύσεις. Αυτό που
 προβάλλεται από παντού είναι ότι εκείνο που απουσιάζει δεν είναι οι θέσεις στην αγορά
 εργασίας, αλλά το κατάλληλα εξειδικευμένο προσωπικό που θα τις καλύψει⁵.

Αποκαλυπτικός ως προς αυτό είναι ο Guy Haug, ο διεθνών σύμβουλος της Ένωσης
 Ευρωπαϊκών Πανεπιστημίων, ο οποίος σε συνέντευξή του δηλώνει ότι: «η ποιότητα σχετί-
 ζεται με την ανταπόκριση που έχουν οι σπουδές στον πραγματικό κόσμο και το ποσοστό
 των φοιτητών που καταφέρνουν να μορφωθούν, έτσι ώστε να υπάρχει ανταπόκριση στην
 αγορά εργασίας. Τελικά, η ποιότητα πρέπει να αποτιμάται με αυτό που οι φοιτητές χρειάζο-
 νται και επιθυμούν, και όχι με γνώμονα κάποια αφηρημένη έννοια ακαδημαϊκής γνώσης».

Η «κοινή γνώμη», αδυνατώντας να συλλάβει ότι η γενικότερη αδυναμία των πτυχιού-
 χων να ενταχθούν στην αγορά εργασίας είναι αποτέλεσμα της μείωσης των θέσεων εργα-
 σίας, εξαιτίας της οικονομικής πολιτικής που ακολουθείται και των εξελίξεων στον τομέα
 της τεχνολογίας που συρρικνώνουν τις ευκαιρίες απασχόλησης, αποδίδει δυσανάλογα με-
 γάλο μέρος της ευθύνης για την ανεργία στις δομές, τις λειτουργίες και τους προσανατολι-
 σμούς της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης. Το αίτημά της συνοψίζεται στο μονόπλευρο προσα-
 νατολισμό της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης στις «ανάγκες της αγοράς», υπαινισσόμενη, εμ-
 μέσως πλην σαφώς, ότι αυτές οι τελευταίες πρέπει να είναι ο μόνος προσδιοριστικός πα-
 ράγοντας παιδείας εν γένει.

Φυσικά, η άποψη αυτή δεν γεννήθηκε εκ του μηδενός. Εδώ και αρκετό καιρό προβάλλε-

ται από παντού (κυβέρνηση, ΥΠΕΠΘ, επιχειρήσεις, «ειδικοί», διανοούμενοι της «αυλής και της οθόνης» κ.λπ.) με άκαμπτη ομοφωνία, ότι «εκείνο που απουσιάζει δεν είναι οι θέσεις στην αγορά εργασίας, αλλά το κατάλληλα εξειδικευμένο προσωπικό που θα τις καλύψει, καθώς στις σημερινές συνθήκες της οικονομίας δημιουργούνται θέσεις εργασίας με νέα ποιοτικά χαρακτηριστικά». Παράλληλα τονίζουν ότι «το εκπαιδευτικό σύστημα δεν μπορεί να ανταποκριθεί έγκαιρα σ' αυτές τις νέες ανάγκες, καθώς έχει δομηθεί πάνω σ' ένα παρωχημένο σύστημα παραγωγής με κουλτούρα τακτοποίησης και όχι απασχόλησης». Στα πλαίσια αυτά το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας κατηγορείται ότι εμφανίζει εντυπωσιακές «ανελαστικότητες» στην κατάλληλη εξειδίκευση των φοιτητών και σπουδαστών. Τα πανεπιστήμια κατηγορούνται για αρχαϊσμό, ότι είναι αποκομμένα από τις πραγματικές ανάγκες της αγοράς εργασίας και, ως εκ τούτου, είναι φυσικό να παράγουν ανέργους⁶.

Είναι χαρακτηριστικές, στα πλαίσια αυτά, οι κατευθύνσεις-«οδηγίες» του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων:

Η κοινωνική συνοχή και η επανένταξη των ανέργων δεν εξασφαλίζονται από τα υπάρχοντα συστήματα, τα οποία εξαντλούνται σε τυπική προστασία, αγνοώντας ότι η ανεργία είναι σύμπτωμα της αδυναμίας της κοινωνίας να προσαρμοστεί στα δεδομένα της ανοικτής οικονομίας. Ακρογωνιαίος λίθος αυτής της πολιτικής είναι η εκπαίδευση και η κατάρτιση. Ενόψει των αλλαγών που επέρχονται τα συστήματα εκπαίδευσης και κατάρτισης πρέπει να προσαρμοσθούν ανάλογα. Οι κύριες κατευθύνσεις των αλλαγών που απαιτούνται είναι:

1ον. Να εισαχθούν στοιχεία ευελιξίας και προσαρμοστικότητας που θα επιτρέπουν στα εκπαιδευτικά συστήματα δημόσια και ιδιωτικά να αλλάζουν με ταχύτητα εκ των έσω, με δικές τους πρωτοβουλίες. Κι αυτό μπορεί να γίνει με την εισαγωγή στοιχείων ανταγωνισμού και άμύλλας και την καθιέρωση της αυτονομίας των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων μέσα σε ένα ευρύτερο, ανταγωνιστικό πλαίσιο λειτουργίας σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης.

2ον. Να δημιουργηθούν συνθήκες που θα επιτρέπουν τη συνεχή προσαρμογή του γνωστικού περιεχομένου των εκπαιδευτικών υπηρεσιών στις μεταβαλλόμενες συνθήκες. Τα συστήματα εκπαίδευσης και κατάρτισης σε όλες τις βαθμίδες πρέπει να στοχεύουν στην εκπαίδευση νέων «επιχειρηματιών».

3ον. Το εκπαιδευτικό σύστημα, παράλληλα με τη γνώση, πρέπει να επιδιώκει τη δημιουργία θετικής στάσης απέναντι στην εργασία και την ανταγωνιστικότητα.

4ον. Να αναγνωρισθούν οι ανάγκες της οικονομίας, ως καθοριστικός παράγων για τη διαμόρφωση των εκπαιδευτικών υπηρεσιών⁷.

Οι κυρίαρχες τάσεις που έχουν διαμορφωθεί

Είναι γνωστό ότι η αγορά εργασίας χαρακτηρίζεται από μια βασική αντίφαση στη σχέση της με την «εκπαίδευση». Από τη μια, οι γενικές κεφαλαιοκρατικές ανάγκες απαιτούν μια όσο το δυνατόν πιο «ευέλικτη», προσαρμοστική, ικανή για συνεχείς αλλαγές πεδίων και ειδικοτήτων εργατική δύναμη. Από την άλλη, ο κάθε συγκεκριμένος καπιταλιστής, αδιάφορος από τη φύση του απέναντι στις γενικές ανάγκες, απαιτεί μια όσο το δυνατόν πιο προσαρμοσμένη στις ανάγκες της δικής του επιχείρησης εργατική δύναμη. Αυτή η αντίφαση ανάμεσα στην αναγκαία και με το χαρακτήρα που προαναφέραμε «γενική μόρφωση»

(βασικές τεχνικές γνώσεις συν ιδεολογία) και την «ειδίκευση» με βάση συγκεκριμένες καπιταλιστικές ανάγκες (βαθύτερος καταμερισμός), αντίφαση εσωτερική στο σύστημα και τις ανάγκες του, οξύνεται στο έπακρο.

Το κεφάλαιο επιχειρεί να λύσει την αντίφαση που προαναφέραμε ελέγχοντας βαθύτερα τον εργαζόμενο σε όλη τη διάρκεια της ζωής του, κυρίως στους κόμβους της μετάβασης από μια κατάσταση σε μια νέα (εκπαίδευση-παραγωγή, από μια θέση εργασίας σε μια νέα, από την ανεργία στην εργασία) και «φορτώνοντάς» του το κόστος αυτής της μετάβασης.

Στα πλαίσια αυτά συντελούνται ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια αλλαγές στην ελληνική Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, οι οποίες χαρακτηρίζονται από ένα διπλό προσανατολισμό:

- Από τη μια το ελληνικό πανεπιστήμιο εξωθείται να μετατραπεί σταδιακά, από ένα θεσμό που θεραπεύει επιστήμες και καλλιεργεί την παραγωγή και αναπαραγωγή συστηματικής γνώσης, σε ένα μηχανισμό μετάδοσης δεξιοτήτων σε γνωστικά αντικείμενα που παρουσιάζουν συγκυριακά μεγάλη ζήτηση στην αγορά, αντίστοιχο με τους θεσμούς επαγγελματικής κατάρτισης.
- Από την άλλη, ιδιαίτερα κάτω από το βάρος των Συνόδων της Μπολόνια και της Πράγας και τη σταδιακή σύγκλιση των συστημάτων Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης στις χώρες της Ε.Ε, είναι ευδιάκριτη η πρόθεση για αποδυνάμωση του βασικού προπτυχιακού κύκλου σπουδών από πλευράς παρεχόμενων γνώσεων και το ξεδιάλεγμα των «εκλεκτών» στα μεταπτυχιακά, τα οποία ορίζονται ως «ολοκλήρωση των προπτυχιακών σπουδών».

Με λίγα λόγια, η τάση μετάδοσης εφήμερων και στενών γνώσεων, που προκύπτουν από τον κατατεμαχισμό των επιστημονικών αντικειμένων, μιας «υπερεξειδίκευσης», αποσπασμένης από το θεωρητικό της υπόβαθρο, συνοδεύεται από την ισοδυναμία της τάση «αποειδίκευσης» των σπουδών.

Στα πλαίσια αυτά οικοδομούνται:

- ⇒ άλλοτε πανεπιστημιακά τμήματα με προγράμματα σπουδών προσαρμοσμένα στις ευκαιριακές ανάγκες της αγοράς εργασίας, με έμφαση στην επαγγελματική εξειδίκευση και, ως εκ τούτου, με παροχή εκπαίδευσης αποσπασματικής, μονόπλευρης και ελλιπούς, χωρίς στοιχειώδη υποδομή σε θεωρητικά και επιστημολογικά ζητήματα, γεγονός που καθιστά εξαιρετικά δύσκολη τη μακροπρόθεσμη προσαρμογή των πτυχιούχων στις διαρκώς μεταβαλλόμενες συνθήκες και ευμετάβλητες ανάγκες της αγοράς εργασίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα του τεμαχισμού των σπουδών αποτελούν οι διάφορες στενές ειδিকেύσεις της Οικονομικής Επιστήμης με τμήματα λογιστικής και χρηματοοικονομικής, τραπεζικής διοικητικής, στατιστικής, ασφαλιστικής κ.λπ.⁸
- ⇒ άλλοτε πανεπιστημιακά τμήματα που υποβαθμίζονται καθώς μεταφέρουν αθόρυβα την ειδίκευση και την υψηλού επιπέδου επιστημονική γνώση στα μεταπτυχιακά. Συνεπώς, στις μεταπτυχιακές σπουδές ανατίθεται ο ρόλος που είχαν μέχρι πρόσφατα οι προπτυχιακές, υποβαθμίζοντας τις τελευταίες και μετατρέποντας το πανεπιστήμιο σ' ένα Λύκειο της δεκαετίας του '50, που δίνει μαζικά διπλώματα μη εξειδικευμένων επιστημόνων και τεχνικών, χαμηλού επιπέδου, απαξιωμένα από την αγορά

εργασίας, σχεδόν άχρηστα για την παραγωγή ή χρήσιμα μόνο για τα χαμηλά επίπεδα της.

Παράλληλα, έχουμε τη συγκρότηση τμημάτων γενικόλογου, σεμιναριακού χαρακτήρα, που προσφέρουν κυριολεκτικά «γεύσεις» από μια μεγάλη γκάμα επιστημονικών κλάδων και περιοχών, π.χ. τμήμα επιστημών της θάλασσας, τμήμα επιστημών της τέχνης, τμήμα περιβάλλοντος κ.λπ., τμημάτων, δηλαδή, αποσυνδεδεμένων από οποιαδήποτε κοινωνική χρησιμότητα και από την πρόσβαση σε κάποιο επάγγελμα. Ταυτόχρονα, τα ΑΕΙ κοιβαλούν μια παλιότερη αμαρτία. Ένας μεγάλος αριθμός τμημάτων τους έχει θεωρητικό χαρακτήρα, αποσπασμένο από την πράξη και με ακαθόριστη κοινωνική αποστολή. Και αν αυτό, την εποχή της δημιουργίας τους, εβδομήντα και περισσότερα χρόνια πριν, που οι γνώσεις ήταν λιγότερες και η τεχνολογία δεν είχε φθάσει στο σημερινό επίπεδο ανάπτυξής της, μπορεί να ήταν σωστό, σήμερα είναι ξεπερασμένο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι λεγόμενες «καθηγητικές» σχολές (Μαθηματικό, Φυσικό, Χημικό, Φιλοσοφική κ.λπ.), που δεν δίνουν στους αποφοίτους τους ούτε τα απαραίτητα παιδαγωγικά εφόδια για να διδάξουν στη Μέση Εκπαίδευση ούτε τους προετοιμάζουν ολοκληρωμένα για μια σειρά άλλους τομείς της παραγωγής. Έτσι αφήνουν ανοιχτό το δρόμο στις νέες ρυθμίσεις για μετατόπιση της επιστημονικής ειδίκευσης στο μεταπτυχιακό επίπεδο και αποσύνδεση των προπτυχιακών σπουδών από το επάγγελμα. Δυστυχώς, στα ιστορικά αυτά τμήματα προστέθηκαν στην πορεία και νέα, όπως το τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης, τα διάφορα τμήματα Γεωγραφίας και αρκετά άλλα που, παρότι το αντικείμενο των σπουδών τους είναι επιστημονικό, οδηγούν με μαθηματική ακρίβεια τους αποφοίτους τους στην ανεργία και σε αντιπαράθεσεις με άλλες ειδικότητες, για το ποιος θα πρωτοδιδάξει τα παρεμφερή μαθήματα στα σχολεία.

Σπουδές και τίτλοι σπουδών «μιας χρήσης»

Στην πρώτη περίπτωση, εκεί όπου η ιδεολογία του ανταγωνισμού και η καθυπόταξη των λειτουργιών του πανεπιστημίου στις δυνάμεις της αγοράς επηρεάζουν τον προσανατολισμό και το περιεχόμενο των προγραμμάτων σπουδών, ο κίνδυνος της απαξίωσης του πτυχίου και της ανεργίας των πτυχιούχων επανέρχεται από άλλες παρακαμπτήριους. Γιατί, βέβαια, είναι γνωστό από την εμπειρία άλλων χωρών ότι η παροχή εξειδικευμένης γνώσης σε προπτυχιακό επίπεδο περιορίζει τις πιθανότητες προσαρμογής στις αέναες αλλαγές της αγοράς εργασίας και επομένως αυξάνει μακροπρόθεσμα τις πιθανότητες της ανεργίας.

Παράλληλα, η πρόταση των εργοδοτών για άμεση σύνδεση των πανεπιστημιακών σπουδών και των κατευθύνσεών τους με τις επιχειρήσεις και τις ανάγκες τους, που παρουσιάζεται ως «όχημα» για την άμεση ένταξη των πτυχιούχων στον κόσμο της εργασίας, δεν φαίνεται να έχει τα προσδοκώμενα αποτελέσματα.

Ας δώσουμε ένα παράδειγμα από τα πιο χαρακτηριστικά: Αναφερόμαστε στη «ναυαρχίδα» του «επιχειρηματικού Πανεπιστημίου», την Αγγλία, όπου δυο έρευνες θρυμμάτισαν όλες τις αυταπάτες. Η Έκθεση του ΟΟΣΑ κατέταξε την Αγγλία στην πρώτη θέση της λίστας του σύγχρονου αναλφαβητισμού και δημοσίευμα του *Εκόνομιστ*, στις 17 Ιουνίου του

2000, περιέγραφε με τα πιο μελανά χρώματα την έκταση της αγραματοσύνης που υπάρχει στη σημερινή Αγγλία. Χρησιμοποιώντας στοιχεία του ΟΟΣΑ, ανέφερε ότι ο ένας στους πέντε ενήλικες δεν είναι σε θέση να χρησιμοποιήσει τον τηλεφωνικό κατάλογο, ενώ ο ένας στους τέσσερις εντάσσεται στους λειτουργικά αναλφάβητους! Έτσι η Αγγλία, εισάγοντας τον ανταγωνισμό στο εκπαιδευτικό της σύστημα, το μόνο που κατάφερε είναι να φιγουράρει στην κορυφή οποιασδήποτε λίστας αναλφαβητισμού ανάμεσα στις βιομηχανικές χώρες. Μπορεί να έχει λειτουργικά αναλφάβητους, θα απαντούσε ο υπέρμαχος της αγοραίας πανεπιστημιακής παιδείας, αλλά ικανοποιώντας τις ανάγκες της αγοράς τα πανεπιστήμια της Αγγλίας προσφέρουν στις επιχειρήσεις το αναγκαίο προσωπικό. Έτσι, αν μη τι άλλο συμβάλλουν στην οικονομία, κάτι που δεν μπορούν να κάνουν τα αναχρονιστικά πανεπιστήμια της υπόλοιπης Ευρώπης. Μα τα πανεπιστήμια της Αγγλίας έχουν αποτύχει ακόμη και σε αυτό. Δημοσίευμα των *Φαϊνάνσιαλ Τάιμς* στις 18 Οκτώβρη του 2000 ανέφερε ότι τρεις από τις τέσσερις επιχειρήσεις στη Μεγάλη Βρετανία υποφέρουν από έλλειψη προσωπικού με υψηλό επίπεδο ειδίκευσης.

Παράλληλα, τα προγράμματα σπουδών τα οποία είναι προσανατολισμένα σε γνωστικά αντικείμενα που προσφέρουν εξειδικευμένη γνώση και, συνεπώς, παρεμποδίζουν τη δυνατότητα της βαθύτερης θεωρητικής προσέγγισης, έχουν μονοδιάστατο προσανατολισμό και θέτουν σε κίνδυνο τον ακαδημαϊκό χαρακτήρα της μάθησης, θέτουν υπό αμφισβήτηση το βαθύτερο νόημα της εκπαιδευτικής διαδικασίας στο πανεπιστήμιο και ακυρώνουν τη βασική αποστολή του.

Άρα το πρόβλημα δεν είναι η προσαρμογή των προγραμμάτων σπουδών στα σχολεία και στα πανεπιστήμια στις τρέχουσες «απαιτήσεις» της αγοράς εργασίας. Μια τέτοια προσαρμογή αφαιρεί από τα εκπαιδευτικά συστήματα τις βασικές συνιστώσες συγκρότησής τους, που είναι η γενική παιδεία, η καλλιέργεια της προσωπικότητας και η μετάδοση της κριτικής γνώσης, και σε καμιά περίπτωση, βεβαίως, δεν λύνει το γόρδιο δεσμό της ανεργίας. Θα πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι η παροχή βραχυπρόθεσμων και αναλώσιμων γνώσεων δημιουργεί τελικά περισσότερα προβλήματα στους εργαζομένους που εντάσσονται στην αγορά εργασίας. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση υποβάθμισης της ποιότητας των σπουδών σε πολλά βρετανικά πανεπιστήμια, τα οποία στο πλαίσιο ενός ισχυρού ανταγωνισμού προσέλκυσης υποψηφίων (διδάκτρα) προσάρμοσαν τα προπτυχιακά προγράμματα τριετούς διάρκειας (Bachelor) σε εξειδικευμένους κλάδους γνώσης που είχαν συγκυριακά μεγάλη ζήτηση στην αγορά (π.χ. Διοίκηση Επιχειρήσεων, Πληροφορική, Marketing). Συνέπεια αυτής της προσαρμογής ήταν όχι μόνο η υποβάθμιση της γενικής παιδείας, αλλά και η μειωμένη ζήτηση των αποφοίτων τους στην αγορά εργασίας, καθόσον προτιμούνταν απόφοιτοι με γενική πανεπιστημιακή εκπαίδευση και εξειδίκευση σε μεταπτυχιακό επίπεδο (Masters).

Η επίθεση υποβάθμισης και συρρίκνωσης της μεγάλης πλειοψηφίας των πανεπιστημιακών σπουδών στο επίπεδο σύντομων και τυποποιημένων γνώσεων, μιας «κατάρτισης», που χρειάζεται «διά βίου» να επαναλαμβάνεται (επειδή το περιεχόμενό της ξεπερνιέται), επενδύεται ιδεολογικά με τη θεωρία της έκρηξης της επιστημονικής γνώσης. Σύμφωνα με αυτή, οι γνώσεις ανανεώνονται τόσο γρήγορα, που είναι αδύνατον να τις κατακτήσουμε. Ωπου να ολοκληρώσει κανείς τις σπουδές του, θα έχουν απαξιωθεί. Επομένως, οι μακρόχρονοι σπουδές είναι μάταιες. Η μόνη λύση που μας απομένει είναι να τρέχουμε πίσω από

κάθε εξέλιξη της γνώσης και προπαντός της τεχνολογίας, κυνηγώντας, ισόβια, σύντομες «καταρτίσεις». Στη βάση αυτή έχουν πραγματοποιηθεί μάλιστα και ατεκμηρίωτοι υπολογισμοί για τη διάρκεια ζωής των γνώσεων στα διάφορα επιστημονικά αντικείμενα, από 5 έως 8 το πολύ χρόνια.

Κανείς, βεβαίως, δεν μπορεί να αρνηθεί τη ραγδαία ανάπτυξη της τεχνολογίας στην εποχή μας. Όμως, προϋπόθεση για να μπορέσει κάθε άνθρωπος –πολύ περισσότερο ο επιστήμονας– να συμμετέχει ενεργά στην εξέλιξη της τεχνολογίας, αντί να προσαρμόζεται παθητικά σε αυτή, είναι να αποκτήσει ισχυρές βάσεις από τις αρχικές του σπουδές. Ιδιαίτερα βάσεις στα πιο ανθεκτικά στο χρόνο στοιχεία της γνώσης, που είναι οι θεμελιώδεις νόμοι της κάθε επιστήμης στη σύνδεσή τους με τους καθολικούς νόμους εξέλιξης της φύσης, της κοινωνίας και της νόησης.

Όπως έχει προαναφερθεί, η γνώση είναι μια σύνθετη ανοδική πορεία αντανάκλασης της πραγματικότητας στην ανθρώπινη συνείδηση, που η αντικειμενικότητά της υποβάλλεται σε έλεγχο με το πείραμα και την εφαρμογή της στην κοινωνική ζωή. Μέσα σε αυτή την εξελικτική πορεία, οι παλιότερες –επιβεβαιωμένες από την πράξη– γνώσεις μας μπορεί να αποδειχθούν λειψές, μερικές, περιορισμένες, ποτέ όμως δεν απαξιώνονται ούτε παρακμάζουν. Η ιστορία των επιστημών έχει διαλεκτική συνέχεια και διαδοχικότητα, δεν σημαδεύεται από απόλυτους διαχωρισμούς. Πρόκειται για μια διαδικασία η οποία τροφοδοτείται από τις αντιθέσεις που προκύπτουν στις διάφορες επιστημονικές περιοχές και που η υπέρβασή τους οδηγεί σε μια νέα κατάσταση, σε μια ποιοτική αλλαγή. Ακόμη και αυτή η ποιοτική αλλαγή ωστόσο μέσα στην επιστήμη περιέχει στοιχεία που ανήκουν στο προηγούμενο στάδιο. Υπάρχουν πολλά παραδείγματα στη σύγχρονη επιστήμη όπου το προηγούμενο στάδιο ανάπτυξης της εμπεριέχεται στο νέο, γιατί οι νέες θεωρίες οφείλουν να εξηγήσουν όχι μόνο τα νέα προβλήματα που ανακύπτουν, αλλά και το σύνολο των παλιών που περιγράφονται με επιτυχία σε παλιότερες θεωρήσεις. Και βεβαίως, αυτές οι επαναστατικές αλλαγές στην επιστήμη και στο επιστημονικό αντικείμενο δεν συντελούνται καθημερινά.

Η επιστημονική γνώση, σε τελευταία ανάλυση, δεν είναι προϊόν που φθείρεται ούτε χάνει λόγω χρήσης την αξία της. Αυτή που απαξιώνεται και παρακμάζει είναι η ευάλωτη και στην παραμικρή τεχνολογική μεταβολή μερική, πρακτικίστικη και τυποποιημένη «κατάρτιση».

Επομένως, η βαθιά γνώση των νόμων που διέπουν το αντικείμενο που εξετάζει κάθε επιστήμη και των αλληλοσυνδέσεών της με το γενικότερο σύστημα της ανθρώπινης γνώσης και πρακτικής, αποτελεί μια στέρεα βάση για να μπορεί ο επιστήμονας να κατανοεί και να αφομοιώνει τις εξελίξεις που συντελούνται στον τομέα του, ακόμη και να αλλάξει ειδικότητα, χωρίς να χρειάζεται να ξεκινά κάθε φορά από την αρχή.

Πανεπιστημιακό πτυχίο με επαγγελματικά δικαιώματα απολυτηρίου Λυκείου

Ταυτόχρονα, διαμορφώνεται ένα σύστημα μεταπτυχιακών για λίγους, που θα συνιστούν ουσιαστικά μια τέταρτη βαθμίδα εκπαίδευσης, όπου εκεί θα παρέχεται (και όχι πάντα και σε κάθε περίπτωση) πια η επιστημονική γνώση και η απαραίτητη ειδίκευση. Έτσι, η

Ανώτατη Παιδεία, ως προϊόν της αγοράς, διαχωρίζεται οικονομικά, όπως και τα άλλα προϊόντα, σε δυο κατηγορίες με διαρκώς αυξανόμενη τη μεταξύ τους ποιοτική απόσταση.

Αυτό συνάγεται άμεσα από την υιοθέτηση ενός συστήματος σπουδών που στηρίζεται βασικά σε δυο κύκλους σπουδών, έναν προπτυχιακό και ένα μεταπτυχιακό, όπου το επίπεδο του προπτυχιακού θα είναι υποβιβασμένο. Αυτή η κατεύθυνση υποβάθμισης σημαίνει ότι ο «τίτλος» του πανεπιστημίου δεν θα έχει καμιά απολύτως σχέση με τα πανεπιστημιακά πτυχία που όλοι γνωρίζουμε μέχρι σήμερα. Σημαίνει ότι τα πανεπιστήμια θα βγάζουν μαζικά αποφοίτους χωρίς ολοκληρωμένες επιστημονικές γνώσεις και χωρίς, φυσικά, και τα αντίστοιχα επαγγελματικά δικαιώματα που αρκετοί επιστημονικοί κλάδοι έχουν κατοχυρώσει μέχρι σήμερα. Δηλαδή, θα αποτελούν μια στρατιά ανέργων ή αλλιώς «απασχολήσιμων», «ευέλκτων» και χωρίς δικαιώματα νέων.

Μια παράμετρος αυτής της κατάστασης είναι η τάση (εμφανής τα τελευταία χρόνια) αντικατάστασης των αποφοίτων του προπτυχιακού κύκλου από αποφοίτους των μεταπτυχιακών και κατάληψης αντίστοιχα των θέσεων των αποφοίτων του Λυκείου και της Μέσης Επαγγελματικής Εκπαίδευσης από τους αποφοίτους του προπτυχιακού κύκλου.

Ένα μεγάλο τμήμα των υποψηφίων του δημοσίου για θέσεις εργασίας που απαιτούν απολυτήριο Μέσης Εκπαίδευσης και ένα μεγαλύτερο μέρος των επιτυγχόντων στις θέσεις αυτές δηλώνουν κατώτερο εκπαιδευτικό επίπεδο από αυτό που πραγματικά έχουν, καταγράφοντας έτσι τον εαυτό τους στην κατηγορία των υποψηφίων που διεκδικούν τις παραπάνω θέσεις.

Ας γίνουμε σαφέστεροι:

Χιλιάδες πτυχιούχοι ΑΕΙ παίρνουν μέρος στο διαγωνισμό του δημοσίου ως κατέχοντες απολυτήριο Λυκείου, αποποιούμενοι, δηλαδή, τους πραγματικούς εκπαιδευτικούς τίτλους τους, προκειμένου να έχουν καλύτερους όρους πρόσβασης σε θέσεις του δημοσίου, μέσω του διαγωνισμού τους σε θέματα που απευθύνονται σε χαμηλότερο καταληκτικό εκπαιδευτικό επίπεδο.

Η πραγματικότητα αυτή, που δεν καταγράφεται σε καμιά στατιστική καθώς ως «μη προβλεπόμενη» δεν δηλώνεται, αποτελεί, ωστόσο, «κοινό μυστικό» και υποδηλώνει με σαφήνεια ότι χιλιάδες πτυχιούχοι, μπροστά στο φάσμα της ανεργίας και της υποαπασχόλησης, αποδέχονται την αποψίλωση των «προνομίων» που υπόσχεται ο εκπαιδευτικός τίτλος που έχουν αποκτήσει, καθώς η ίδια τους η εμπειρία αναιρεί τη δυνατότητα εξαργύρωσης του μορφωτικού τους κεφαλαίου σε προσοδοφόρες θέσεις εργασίας. Μοιάζει, βεβαίως, με την «επιθυμία του ανατόφεινκτου», διάθεση που εγγράσσεται λόγω της έλλειψης δυνατότητων πρόσβασης σε επιθυμητές θέσεις που είναι ήδη καλυμμένες.

Έτσι, με σταθερότητα η αγορά εργασίας, αξιοποιώντας τα αποτελέσματα της «επιχείρησης» φυσιοποίησης του κοινωνικού, που συνδέει με «φυσικότητα» την ύπαρξη ανεργίας με τον πληθωρισμό των πτυχιούχων, κανοναρχεί και κατεβάζει από τον «ουρανό» τις προσδοκίες που ενσωματώνονται στο πτυχίο, ορθώνοντας εμπόδια στο όποιο πλεόνασμα βλέψεων επιβιώνει από την εποχή της «αυξημένης κινητικότητας». Την ίδια στιγμή υποτιμά και υποβαθμίζει αποφασιστικά και αμετάκλητα την ανταλλακτική αξία του πτυχίου, την ίδια την «τιμή» του κατόχου του, έχοντας μάλιστα εξαγοράσει με αριστοτεχνικό τρόπο και τη συναίνεσή του. Το δημόσιο-επιχειρηματίας, με αυτό τον τρόπο, απορροφά τις ικανότη-

τες οι οποίες είναι ενσωματωμένες στο υψηλό καταληκτικό επίπεδο των πτυχιούχων Ανώτατης Εκπαίδευσης, απαξιιώνοντας έντεχνα τη μισθολογική απαίτησή τους.

Ανακατασκευή των μύθων

Το επιχείρημα ότι η προσαρμογή των σπουδών στις ανάγκες της «αγοράς» θα εξασφαλίσει άμεσα μια επικερδή εργασία στους αποφοίτους είναι εντελώς αβάσιμο και παραπλανητικό. Η ανεργία των πτυχιούχων δεν οφείλεται στην έλλειψη των κατάλληλων ειδικοτήτων και δεξιοτήτων τους. Αν το πρόβλημα ήταν τόσο απλό, τότε μέσα από μέτρα αναδιομόρφης του αριθμού των εισακτέων στις διάφορες ειδικότητες θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί. Είναι χαρακτηριστικό ότι η ανεργία των αποφοίτων των ΤΕΙ, ιδρυμάτων ήδη προσανατολισμένων στην εφαρμογή και την ικανοποίηση των συγκεκριμένων απαιτήσεων της «αγοράς», είναι, κατά μέσο όρο, μεγαλύτερη από αυτή των αποφοίτων των ΑΕΙ.

Στην πραγματικότητα, οι νέες γενιές εργαζομένων και ειδικά πτυχιούχων είναι κατά τεκμήριο πολύ πιο «μορφωμένοι» από ό,τι μια γενιά πριν: μεταπτυχιακές σπουδές, ηλεκτρονικός αλφαριθμητισμός, ξένες γλώσσες κ.λπ. Παρ' όλα αυτά, εντάσσονται με πολύ πιο δυσμενείς όρους στην αγορά εργασίας. Βλέπουμε τους νέους σήμερα να δίνουν όλο και μεγαλύτερη σημασία στις σπουδές τους, να προσπαθούν να πάρουν όλο και πιο πολλά «χαρτιά» στα χέρια τους, για να δημιουργήσουν περισσότερες και καλύτερες προϋποθέσεις εύρεσης εργασίας. Το ερώτημα είναι: Βρίσκουν; Όταν δεν υπάρχουν θέσεις εργασίας, πώς είναι δυνατόν να βρουν;

Η εξέλιξη αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι το μεγάλο πρόβλημα της ανεργίας δεν μπορεί να λυθεί. Σε κάθε περίπτωση, οι συνθήκες που παράγουν τη μαζική ανεργία δεν είναι δυνατόν να αναιρεθούν από την όποια αλλαγή στο εκπαιδευτικό σύστημα. Το αντίθετο. Το δικανικό επιχείρημα ότι η ανεργία θα εξαφανιστεί όταν η εκπαίδευση θα μπορεί να παράγει πτυχιούχους κατάλληλα καταρτισμένους, ώστε να ανταποκρίνονται στις ανάγκες των επιχειρήσεων, οδηγεί στην άποψη ότι πηγή της ανεργίας δεν είναι ο καπιταλισμός αλλά η πλημμελής εκπαίδευση. Η ανεργία, ωστόσο, θα εξακολουθήσει να υπάρχει όσο διατηρούνται οι γενικοί όροι που την παράγουν.

Η αδυναμία αυτή μετατρέπεται –μέσα σ' ένα σύννεφο σκόνης– σε «προτέρημα», βαφτίζεται ανταγωνισμός και προκύπτει η κούρσα των πτυχίων και των χαρτιών.

Σημειώσεις

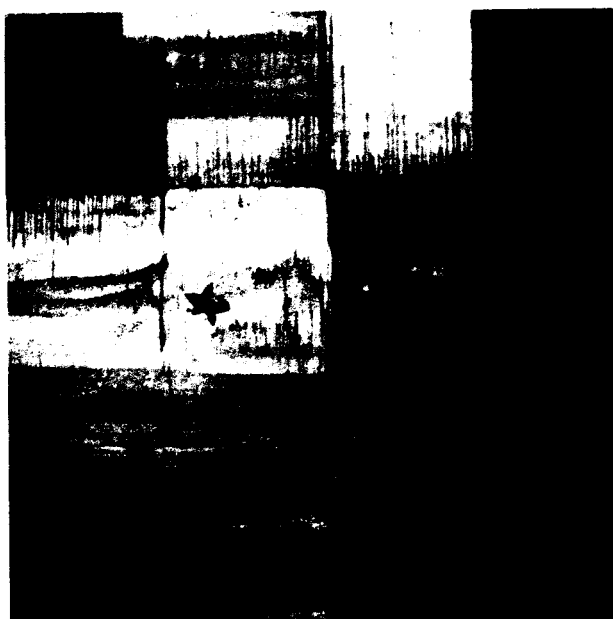
1. ΥΠΕΘ, *Προγραμματισμός 2001-2004*, Αύγουστος 2001, σ. 28.
2. Βλ. ΓΝΩΜΗ της Ο.Κ.Ε. Γ' Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης - Κ.Π.Σ., (νο. 1), «Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Εκπαίδευσης και Ασχικής Επαγγελματικής Κατάρτισης 2000-2006» - ΕΠΕΑΕΚ II, Αθήνα, 15 Οκτωβρίου 2001.
3. Ειδικός Γραμματέας θεμάτων Ευρωπαϊκής Ένωσης και Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης (ΚΠΣ).
4. Βλ. Ομιλία Οδυσσέα Κυριακόπουλου, προέδρου Δ.Σ. ΣΕΒ, «Η πρόκληση της απασχόλησης», 28/2/2001, <http://www.fgi.org.gr/what-new/28022001concl-b.htm>.
5. Βεβαίως, η παραπάνω μυωπική αντίληψη ξεχνά ότι, π.χ., οι μισές από τις νέες θέσεις που δημιουργήθηκαν

στις ΗΠΑ ανάμεσα στο 1995 και το 2000 και που σχετίζονταν ακριβώς με την απατηλή ευφορία της συνεχούς επέκτασης του πεδίου της «νέας οικονομίας», προκάλεσαν ένα διογκούμενο ρεύμα απολύσεων εργαζομένων με τη χρηματιστηριακή κατάρρευση (βλ. Κώστας Σταμάτης, «Η Διακήρυξη της Μπολόνια. Η νέα εκπαιδευτική τάξη στην Ευρώπη», *Πανεπιστήμιο*, τ. 3/2001, σ. 95).

6. «Ο κοινωνικός αποκλεισμός θα αποφευχθεί, η ανεργία θα καταπολεμηθεί, η κοινωνική συνοχή θα εξασφαλισθεί μόνο από ένα σύγχρονο σύστημα παιδείας [...] Στις χώρες της Ευρώπης, σε ένα μεγάλο βαθμό, η ανεργία που έχουμε δεν οφείλεται στην έλλειψη οικονομικών ευκαιριών. Είναι ανεργία δομική που δημιουργήθηκε από ένα διαστρεβλωμένο εκπαιδευτικό σύστημα, που δημιούργησε εκπαιδευτικές και κοινωνικές αγκυλώσεις και αναντιστοιχία ανάμεσα στην εκπαίδευση και τις πραγματικές ανάγκες της ζωής και της παραγωγής. Στο νέο σύστημα που θέλουμε να αναπτύξουμε θα πρέπει να δώσουμε όλα τα εφόδια και τους εξοπλισμούς στους νέους να αδράξουν τις υπάρχουσες ευκαιρίες και να έχουν μια γόνιμη και αποτελεσματική απασχόληση στις οικονομίες που ανατέλλουν. Έτσι που η ανεργία να εκφράζει μόνο την αδυναμία των χωρών να εφαρμόσουν σύγχρονα εκπαιδευτικά συστήματα» (βλ. Γ. Αρσένης, «Η μεταρρύθμιση αναγκαία πολιτική», Εισήγηση στο Συμπόσιο για την Επαγγελματική Εκπαίδευση και Κατάρτιση, Επενδύτης 7/8.11.1998).

7. Βλ. Ομιλία Οδυσσέα Κυριακόπουλου, προέδρου Δ.Σ. ΣΕΒ, «Η πρόκληση της απασχόλησης», 28/2/2001, <http://www.fgi.org.gr/what-new/28022001concl-b.htm>.

8. Έχουν ήδη συγκροτηθεί και εξακολουθούν να συγκροτούνται νέα τμήματα στα ΑΕΙ, τα οποία, όπως τεκμηριώνουν ήδη τα ονόματα που φέρουν, παρέχουν στην ουσία πιστοποιητικά εξειδίκευσης, με άμεση, υποτίθεται, ανταλλακτική αξία στην αγορά, και όχι πτυχία που πιστοποιούν την επιστημονική επάρκεια του κατόχου τους σε ένα σαφώς οριοθετημένο και επιστημολογικά διακριτό επιστημονικό αντικείμενο. Η πλειονότητα των νέων τμημάτων αφορούν είτε σε εξειδικευμένα επιμέρους γνωστικά πεδία μίας επιστήμης είτε σε μη επιστημονικά αντικείμενα. Ως χαρακτηριστικά παραδείγματα αναφέρουμε: Πτυχίο φυτικής παραγωγής, πτυχίο ζωικής παραγωγής, πτυχίο φυτικής και ζωικής παραγωγής, πτυχίο επιστημών της θάλασσας, πτυχίο οικιακής οικονομίας, πτυχίο λογιστικής και χρηματοοικονομικής, πτυχίο επιχειρησιακής έρευνας και μάρκετινγκ, πτυχίο χρηματοοικονομικής και τραπεζικής, πτυχίο δημοσιογραφίας και ΜΜΕ και άλλα *ων ονκ έστιν αριθμός* (βλ. Προγραμματικές αρχές της Συσπείρωσης Πανεπιστημιακών, *Το πανεπιστήμιο του νεοφιλελευθερισμού*, Δεκέμβριος 2002).

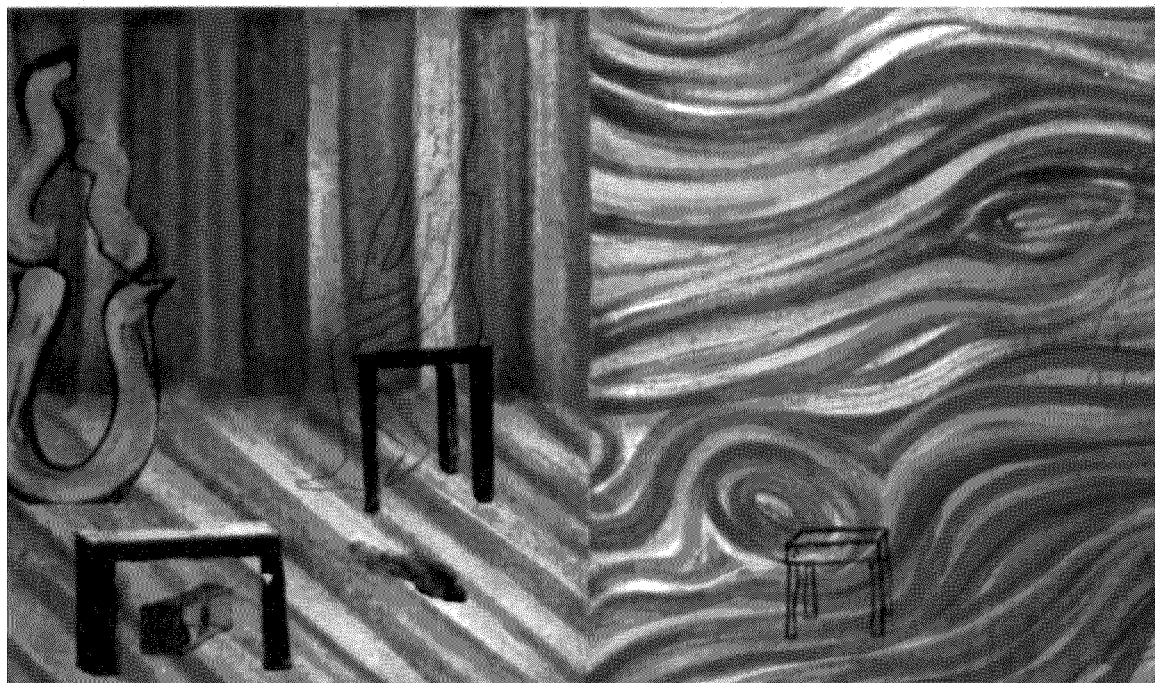

Χαράλαμπος Κατσατσίδης, «Αφημένος χώρος», 2000-2001

Χαράλαμπος Κατσατσίδης, «Πορτοκαλί studio», 1997-2002

Χαράλαμπος Κατσαουλίδης, «Διττός χώρος», αφιερωμένο στον Σ.Κυ., 1999-2001